

2-ТОМ, 10-СОН

**ЖИНОЯТНИНГ САБАБЛАРИНИ ВА УНИНГ СОДИР ЭТИЛИШИГА
ИМКОН БЕРГАН ШАРТ-ШАРОИТЛАРНИ БАРТАРАФ ҚИЛИШНИНГ
ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ**

Файзиев Дилшод Наджимович,

"ONE LAW" адвокатлик фирмаси адвокати

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексида

жиноятнинг сабаблари ва содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни бартараф этиш чоралари сингари процессуал категорияларга ҳуқуқий таъриф берилмаган бўлсада, бироқ, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 10.09.2021 йилги “Жиноятларнинг сабаблари ва уларнинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни муҳокама қилиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 565-сонли қарори билан тасдиқланган Низомда мазкур жиноят-процессуал тадбирнинг таърифи келтирилиб, унга кўра, жиноятнинг сабаблари ва содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни бартараф этиш чоралари деганда келгусида жиноят содир этилишининг олдини олишга қаратилган ҳуқуқий, ижтимоий, ташкилий, тарбиявий, тиббий ва бошқа чора-тадбирлар мажмуи тушунилади.¹

Жиноятчиликни олдини олишга бағишланган юридик адабиётларда унинг услублари мавжудлигиги тан олиниб, улар қуйидагиларда намоён бўлади:

- превентив-жазолаш услуб – бунда жиноятни фош этиш ва айбдорларни жазолаш катта превентив аҳамиятга эга бўлиб, жиноий ҳулқ-атворни мўлжаллаган шахслар учун жазонинг муқаррар қўлланилиши ҳақида ўзига хос огоҳлантирув вазифасини бажаради. Жиноятнинг тезкорлик билан тўла фош этилиши, барча айбдорларнинг аниқланиши, жавобгарлик муқаррарлигининг таъминланиши – буларнинг ҳаммаси жиноятчиликни олдини олиш ёрдам беради;

- ижтимоий-иқтисодий услуб – ҳар қандай жиноятчиликнинг ортида турган сабаб ва омиллардан бири бу жамиятдаги ижтимоий тенгсизликнинг мавжудлигидир, шу сабабли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар жиноятчиликка қарши курашишга қаратилган вазифаларни бажарар экан, ижтимоий ҳодиса сифатида жиноятчиликнинг кўринишлари, алоҳида жиноятларнинг келиб чиқиш сабаблари ва шарт-шароитларини таҳлил қилиб, уларни бартараф қилиш борасида ваколатли давлат ҳокимияти органларига тегишли чоралар кўриш мақсадида тақлифлар киритиб боради;

¹ Lex.uz/ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси.

2-TOM, 10-SON

- ижтимоий услуб – жиноятчиликни олдини олиш билан боғлиқ фаолият, агар бу жамоатчиликнинг кенг қатламлари, меҳнат ва ўқиш жамоалари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, оммавий ахборот воситалари ва бошқа фаол аъзолар жалб этилсагина, ўзининг самарадорлигини намоён қилади;

- ташкилий-техник услуб – жиноятчиликни олдини олиш уни тажовуз объектини ҳимоялаш ва жиноят содир этилишига тўсиқлар яратиш мақсадида уни турли техник воситалар билан таъминлаш лозим бўлади.

Юқоридаги методлар ўзаро ҳамоҳанг, бир хилда амал қилгандагина жиноятчиликни олдини олиш фаолияти ўзининг ижобий натижаларини бериши мумкин.

Давлат ва жамиятнинг ривожланиш босқичларида юз бераётган турли ижтимоий беқарорлик ҳукм сурган пайтларда жиноятчилик ўз ўзидан “жонланади”, унинг динамикаси янги қирраларини намоён қилади, жиноятчиликнинг миқдорий ва сифат кўрсаткичларида ўсиш кузатилади.

Шу сабабли, жиноятчилик жамиятга хос бўлган ижтимоий ҳодиса бўлиб ҳисобланиб, ундаги беқарорлик ҳолатлари, бошқарувнинг издан чиқиши ҳамда ҳар қандай ўзгаришлар ушбу ҳодисада ўз аксини беради.

Шу боис, давлатнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти учун масъул бўлган давлат органлари жиноятчиликни олдини олиш вазифалари ижросини ташкил қилишни ўйланмаган ҳолда, “бир марталик тадбир учун” амалга оширмаслиги керак деб ҳисобланилади.

Бизнингча, айнан жиноят процессида доирасида аниқланган жиноятчилик сабаблари ва уларни бартараф этиш ишлаб чиқилиб, таклиф қилинган чора-тадбирлар тизимлилик хусусиятини ўзида мужассамлаштириб, жиноятларнинг такроран содир этилишига чек қўювчи самарали механизм бўлиб ҳисобланади.

Бу ўринда, тергов органларининг профилактик фаолиятининг ижтимоий аҳамияти тўғрисида алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим бўлади, агарда терговга қадар текширувни амалга оширувчи орган мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчи ва суд жиноят-процессуал механизм доирасида жиноят сабаблари ва шароитларини ҳақиқатда аниқлаб, уларни бартараф қилишининг реал механизмларини кўрган бўлса, бундай сабаб ва шароитлар келгусида ўхшаш жиноятларни содир этилишига ҳеч бир тарзда омил бўла олмайди.

Таъкидлаш жоизки, жиноят-процессуал қонунчиликда жиноят иши бўйича суриштирув ҳамда дастлабки терговни олиб борилиши устидан тергов тармоқлари раҳбарларининг идоравий назорат ва раҳбарликни таъминлаш борасида ўзига хос

2-TOM, 10-SON

мавқеига эғалиги мустаҳкамланган бўлсада, тергов амалиётида нафақат жиноят сабаблари ва шарт-шароитларини бартараф қилиш масаласида, балки бажариладиган тергов ҳаракатлари ва амалга ошириладиган бошқа процессуал ҳаракатларни ўз ичига олган кўрсатмаларини суриштирувчи, терговчиларга бериш кўникмалари тобора камайиб кетмоқда.

Тошкент вилояти ички ишлар органлари томонидан тергов қилинган жиноят ишлари ҳужжатлари танлов асосида ўрганиб чиқилганда, уларнинг 60 фоизи ишни тергов қилган терговчи ва иш бўйича тузилган айблов хулосасини тасдиқлаган прокурор томонидан жиноят сабаблари ва унга имкон берган шароитни бартараф этиш ҳақида тақдимномалар киритилган бўлса, қолган 40 фоизи тергов тармоқлари раҳбари томонидан имзоланган ҳолда ваколатли идораларга юборилган.²

Жиноят процессида жиний судлов иш юритувни юритишга масъул бўлган органлар ва уларнинг мансабдор шахслари бу йўналишдаги процессуал вазифа ва мажбуриятларига масъулият билан ёндашганидагина келгусида рецидив жиноят содир қилинмаслиги хусусида гапириш мумкин бўлади.

Жиноятчиликка қарши курашишда унинг сабабларини жиноят процесси доирасида ўрганиш ҳақида фикр юритилар экан, унинг содир этилишига имкон берган субъектив кўринишдаги сабаб ва шароитни аниқлаш назарда тутилиб, бу энг аввало жиноятчининг шахсини тадқиқ қилиш билан боғлиқдир.

Чунки, далилларга асосланган ҳолда айбланувчининг шахсини ўрганиш уни жиний жавобгарликка тортишнинг мақсадга мувофиқлиги, жиний қилмишни тўғри квалификация қилиш, сўроқ қилишнинг тактикасини танлаш, жавобгарликни енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни аниқлаш, жиний таъқибни тугатиш масаласини кўриб чиқиш, жиноятнинг иштирокчиларини фош қилиш, шахсни қайта тарбиялаш мақсадида жазони тури ва миқдорини белгилаш сингари бир қатор вазифаларни адо этишга таъсир кўрсатади.³

Профессор Горский Г.Ф.нинг фикрича, “жиноят содир қилган шахснинг ахлоқий қиёфаси тўғрисида фикр юритилгандагина жиноятнинг ўзи, мотиви, сабаби ва шароитини тушунтириб бериш мумкин”.⁴

Олимнинг илмий қарашлари, албатта, диққатга сазовордир. Шахс муайян оила, жамоа ва жамиятнинг аъзоси экан улардаги ҳаёт тарзи, одатлар, қарашлар, фикрлар

² Тошкент вилоят ИИБ хузуридаги Тергов бошқармаси томонидан тергов қилинган жиноят ишлари;

³ Горский Г.Ф. *Выявление и изучение причин преступности в стадии предварительного расследования.* В., Воронеж Университети Нашриёти, 1964 й., 75 бет.

⁴ Горский Г.Ф. *Выявление и изучение причин преступности в стадии предварительного расследования.* В., Воронеж Университети Нашриёти, 1964 й., 75 бет.

2-TOM, 10-SON

шахсининг ички дунёсининг шаклланишига таъсир кўрсатмай қолмайди. Оддий сўз билан айтганда, шахс, камол топган оила, жамоа ва жамиятнинг ижтимоий маҳсулоти бўлиб ҳисобланади.

Шахс вояга етиб, улғайган жамиятда муайян ахлоқ нормалари бўлишига қарамасдан, уларнинг таъсири нима сабабдан жиноят содир этган шахсни тарбиялашда ўз самарасини бермади, айнан қандай субъектив ва объектив сабаблар унда жиноий ҳуққ-атворнинг юзага чиқишига туртки бўлди деган масалани жиноят процессида исботлаш воситалари қўллаган ҳолда ҳал қилиш орқали жиноят сабаби ва унга имкон берган шароитнинг туб илдизига етиб бориш мумкин.

Жамиятда ўрнатилган ахлоқ-одоб нормалари унинг аъзолари учун бир хилда талаб қўйган пайтда жиноий ҳуққ-атвор сари уринишларнинг бўлиши жиноят содир қилган шахсининг онгида жиноятга мойил фикрлар шаклланишига юқори кўрсатилган нормалардан таъсирлироқ криминоген омиллар мавжуд бўлганидан дарак беради.

Чунки, жиноят турли сабаб ва шароитнинг чалкаш, ўзаро боғлиқ алоқалари натижасида келиб чиққан мураккаб ижтимоий ҳодисадир.

Бежизга, Ўзбекистон Республикаси янги таҳрирдаги “Судлар тўғрисида”ги Қонунининг 23-моддасида қонунни қўлловчи ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар учун мажбурий тус касб этган тушунтиришларни ўз ичига олган Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг деярли ҳар бир қарорида судларга мунтазам равишда суд амалиётини умумлаштириб бориш ва натижасига кўра жиноят содир этилишига имкон берган сабаб ва шароитларни аниқлаш ва бартараф қилиш тўғрисида мажбурий кўрсатмалар берилган.

Жиноят сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шароитлар жиноят ишини юритиш чоғида исботлаш предмети бўлиши лозимлиги ҳақида фикр юритилар экан, албатта исботлаш, яъни жиноят-процессуал қонунчиликда назарда тутилганидек, далилларни тўплаш, текшириш ва уларга баҳо бериш орқали амалга оширилар экан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 87-моддасида назарда тутилганидек, далиллар тергов ва суд ҳаракатларини юритиш, хусусан, сўроқ қилиш, юзлаштириш, таниб олиш учун кўрсатиш, кўрсатувни ҳодиса рўй берган жойда текшириш, олиб қўйиш, тинтув, кўздан кечириш, гувоҳлантириш, мурдани эксгумация қилиш, эксперимент ўтказиш, экспертиза тадқиқотларини ўтказиш учун намуналар олиш, экспертиза ва тафтиш тайинлаш, тақдим этилган ашёлар ва ҳужжатларни қабул қилиш, телефонлар ва бошқа телекоммуникация қурилмалари орқали олиб бориладиган сўзлашувларни эшитиб туриш, улар орқали

2-TOM, 10-SON

узатиладиган ахборотни олиш, шунингдек тезкор-қидирув тадбирларини ўтказиш йўли билан тўпланади, деган қонидани таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Терговга қадар текширувни амалга оширишга ваколатли идора мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд ўз фаолиятининг ўзига хос хусусиятларига кўра, жиноятни фош қилиш, содир бўлган жиноий ҳодиса бўйича ҳақиқатни аниқлаш, жавобгарликнинг муқаррарлигини таъминлашга масъул ҳисобланар экан, айнан тергов ва суд ҳаракатлари ўтказишда тўпланган далилларнинг аҳамияти жиноятнинг сабаблари ва шароитларини аниқлаш ва уларнинг бартараф қилишда ўта муҳим саналади.

Бироқ, суд-тергов амалиётида жиноятнинг содир бўлишига сабаб бўлган ҳолатларни аниқлаш ва уларни бартараф қилиш масаласи иккинчи даражалига айланиб қолиб, бу орқали жиноят процессидаги жиноятчиликни олдини олиш вазифасини адо этилишига бир мунча путур етказилаётганлигини инобатга олиб, бу борада қайд қилинган тергов ва суд ҳаракатларини ўтказиш имкониятларидан амалиётчи ходимлар нечоғли самарали фойдаланиши ҳақида фикр юритиш жоиз ҳисобланади.

Танлов тарзида ўрганилган 60 та жиноят иши ҳужжатларини шуни кўрсатмоқда, 42 фоиз терговчи тергов ҳаракатларини ўтказишда жиноят сабаблари ва шароитларини аниқлашга қаратилган саволларни сўроқ қилинувчи олдига қўйган, қолган 58 фоизи эса, сўроқ давомида жиноятни тафсилотлари, яъни жиноят таркибини элементларини аниқлаштирувчи саволларни қўйиш билан чекланган.

Шундай экан, жиноят сабаблари ва шароитларини аниқлаш масаласи тергов ҳаракатлари ўтказилаётганда жиноят процессининг бошқа вазифалари қаторида параллел қўйилмас экан, жиноятчиликни олдини олишнинг жиноят-процессуал механизмидан самарали фойдаланилаёпти дейишга ҳеч қандай асосимиз йўқ.

Профессор Казанджан ўтган асрнинг 70 йилларида бу борадаги ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини ўрганиб, қуйидаги хулосасини келтирган эди: “Ҳуқуққа хилоф қилмишларнинг сабаблари ва шароитларини аниқлаш ва уларни кейинчалик бартараф этишнинг тўлақонлилигини таъминлаш бўйича терговчиларнинг етарли самарали бўлмаган фаолиятининг яна бир омили сифатида улар томонидан криминоген ҳолатларни аниқлаш бўйича аниқ тергов ҳаракатлари имкониятларидан фойданилмаётганлигидир”⁵

⁵ Казанджан М.А. Деятельность следователя по выявлению криминогенных обстоятельств и привлечению общественности к их устранению. Министерство внутренних дел, Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел. Т, 1979., 15-бет.

2-TOM, 10-SON

Албатта, жиноят сабаблари ва шароитларини аниқлашга қаратилган процессул фаолиятда тергов ва суд ҳаракатлари аҳамияти ҳақида фикр юритилар экан, уларнинг орасида сўроқ қилиш процессуал ҳаракатини алоҳида эътироф этиш лозим бўлади.

Чунки, сўроқ қилиш, тан олиб айтиш керакки, далиллар тўплаш бўйича кенг тарқалган ва энг самаралилардан бири бўлиб ҳисобланган тергов ҳаракатидир.

Сўроқ қилиш орқали процессуал ваколатли мансабдор шахс сўроқ қилинувчи билан бевосита мулоқотга киришиб, исботлаш предметини ташкил қилган барча ҳолатларга доир бевосита маълумот олишнинг процессуал имкони бўлиб ҳисобланади.

Сўроқ қилиш давомида жиноят ишини юритишга масъул бўлган шахс жиноят сабаби ва шароитларини аниқлаш вазифалари бошқа мақсадлари қаторига қўйган экан, сўроқ қилинувчидан бу ҳақда тўғридан тўғри маълумот ололмадлиги тайин ҳолатдир. Балки, жиноят тафсилотларини аниқлаштирувчи саволларни қўйиш орқали жиноятни содир этилишига имкон берган сабаб ва шароитга доир бирламчи маълумотлар билан суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд қуролиниб, уларни бартараф этишга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисида тақдимнома лойиҳасини шакллантириш бўйича илк тасаввурларга эга бўлади.

Шу боис, сўроқ қилишнинг криминалистик тактикаси бўйича шаклланган илмий асослардан келиб чиқиб, сўроқ қилинувчи билан психологик мулоқотни шакллантириш, унинг қарашлари, рухий ҳолати, ички дунёси тўғрисида бирламчи маълумотларга эга бўлиш, сўроқ қилиш учун қўйиладиган саволлар ва олиниши кутилаётган жавоблардан келиб чиқиб, тайёргарлик кўриш ва бошқа бир қатор муҳим чоралар унинг самарадорлигини таъминловчи омиллар бўлиб ҳисобланади.

Сўроқ қилиш тактикасининг кўрсатилган тавсиялари суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд томонидан жиноятни келтириб чиқарган криминоген омилларни аниқлаш масаласида ҳам жуда қўл келади.

Бироқ, мазкур илмий ишни тадқиқот қилиш давомида ўрганилган жиноят ишлари ҳужжатларига кўра, уларнинг 74 фоизи бўйича ўтказилган сўроқ тергов ҳаракатлари давомида жиноят сабаблари ва шароитларини аниқлашга қаратилган саволлар тўғридан-тўғри қўйилмаган, бор-йўғи 5 фоизи бўйича жиноят сабаби ва унга имкон берган шароитни ўрганишга қаратилган махсус тергов ҳаракатлари ўтказилган.⁶

⁶Тошкент вилоят ИИБ ҳузуридаги Тергов бошқармаси томонидан тергов қилинган жиноят ишларини танлов асосида ўрганиш маълумотномаси;

2-TOM, 10-SON

Жиноят-процессуал қонунчиликда сўроқ қилинувчи шахснинг процессуал мақомига кўра, сўроқ қилишнинг бир-биридан фарқ қилувчи талаблари тўғрисида ҳам гапириш жоиз ҳисобланади.

Чунки, жиноят сабаблари ва шароитлари тўғрисида маълумотлар тўпланар экан, сўроқ қилиш давомида бундай маълумотларни берган манбанинг процессуал мақоми айрим ҳолларда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади.

Хусусан, жабрланувчи жиноий қилмиш натижасида жабр кўрган, жиноят тафсилотларидан бевосита хабардор бўлган ёки уларга шохид бўлган шахс ҳисобланиб, сўроқ қилиш давомида сўроқ қилувчи томонидан қўйилаётган саволларга унинг сўралган маълумотларни беришга бўлган иштиёқи кўпроқ бўлишни унутмаслик керак.

Жабрланувчи, терговнинг якунидан манфаатдор бўлган шахслардан ҳисобланиб, сўроқ қилинувчи билан мулоқотга киришувчанлиги бошқа процесс иштирокчиларига кўра кўпроқ бўлиши аниқдир.

Бироқ, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 22-моддасида терговга қадар текширувни амалга оширишга ваколатли орган мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд олдида жиноят юз берганлигини, унинг содир этилишида ким айбдорлигини, шунингдек у билан боғлиқ барча ҳолатларни аниқлаши шартлиги тўғрисида талаб қўйилар экан, жабрланувчининг кўрсатувлари ҳам бошқа далиллар билан текширилиши лозимлиги тўғрисидаги Жиноят-процессуал кодексининг 95-моддасида қўйилган талаб эътибордан четда қолмаслиги керак.

Бу процессуал талаб сўроқ қилинувчидан жиноят сабаблари ва шароитлари тўғрисида маълумот олинаётганда ҳам амал қилиб, бошқа далиллар билан текширилиб, тасдиқланмаган маълумотлар келгусида криминоген омилларни бартараф қилиш бўйича бериладиган тавсияларнинг самарадорлигига таъсир қилмаслиги керак.

Жиноят сабаби ва шароитларини исботлашда сўроқ қилиш тергов ҳаракатининг аҳамияти тўғрисида фикр юритилар экан, айбланувчини сўроқ қилиш давомида олинadиган маълумотлар шу жиноий қилмиш атрофидаги криминоген омиллар тўғрисидаги тўғри ташхис қўйиш учун муҳим эканлигини таъкидлаш лозим бўлади.

Профессор Казанджаннинг таъкидлашича “айбланувчи, унда жиноий хулқ-атворнинг шаклланишига туртки бўлган салбий шахсий ҳислатлар таъсиридаги аниқ ҳолатлар тўғрисида олиниши мумкин бўлган ахборот манбаси бўлиб ҳисобланади. Фақат унинг ўзигина, унда юзага келган жиноий қасд, мақсад, жиноят

2-TOM, 10-SON

содир қилишга ундаган ички қарашлари, айнан бир жой ва вақтни жиноят содир этиш учун танлаганлиги, жиноят содир этиш, унинг изларини яшириш усуллари ва иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатлар тўғрисида тўла-тўқис маълумот бера олади.”⁷

Шу билан бирга, айбланувчини сўроқ қилиш тергов ҳаракатининг жиноятчиликни олдини олиш билан боғлиқ чора-тадбирлар режасини шакллантиришда аҳамияти тўғрисида гапирар эканмиз, тергов ҳаракати натижасига кўра олинадиган жиноят сабаблари ва шароити тўғрисидаги маълумотларнинг тўлиқлиги, ишончлиги ҳамда алоқадорлиги кўпгина ҳолларда сўроқ қилишнинг тактик жиҳатдан тўғри танланганлигига боғлиқ бўлади.

Айниқса, айбланувчи шахс билан тўғри психологик муносабатнинг йўлга қўйилганлиги сўроқдан кўзланган мақсаднинг самарадорлиги бўлиши гарови бўлиб ҳисобланади.

Танлов асосида ўрганиб чиқилган жиноят иши ҳужжатларига кўра, уларнинг 26 фоизи бўйича ўтказилган суриштирув ва тергов ҳаракатлари давомида айбланувчи олдига жиноятнинг келиб чиқиш сабаблари ва шароитларини аниқлаштиришга доир саволлар қўйилган.⁸

Суд-тергов амалиётида айнан суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд томонидан мазкур тергов ҳаракатини ўтказишга пухта тайёргарлик кўрмаслик, айбланувчининг психологик хусусиятлари, унинг қарашлари ва фикрлашининг ўзига хос жиҳатлари инobatга олинмаган ҳолда ўтказилган сўроқлар нафақат сўроқ қилинувчидан қизиқиш билдирилган маълумотларни ололмасликка шароит яратиб беради, балки айрим ҳолларда айбланувчи томонидан атайин ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларнинг берилишига туртки бўлиб, бу эса ўз навбатида тергов органи ички имкониятларининг ресурсларини айбланувчи томонидан келтирилган важларни текширишга сарфланишига олиб келади.

Айнан шу сабабли тергов ҳаракатлари ўтказилиши натижасига кўра олинган далиллар билан тасдиқланмаган жиноятнинг келиб чиқиши сабаблари ва бунга имкон берган шароитга доир тафсилотларни ўз ичига олган тақдимномаларни тузиш суд-тергов амалиётида тобора кўпаётганлиги сабабли уларнинг сифатига анча путур етказмоқда.

Казанджан М.А. Деятельность следователя по выявлению криминальных обстоятельств и привлечению общественности к их устранению. Министерство внутренних дел, Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел. Т, 1979., 22-бет.

⁸ Тошкент вилоят ИИБ ҳузуридаги Тергов бошқармаси томонидан тергов қилинган жиноят ишларини танлов асосида ўрганиш маълумотномаси;

2-TOM, 10-SON

Тадқиқот доирасида ўрганилган жиноят ишларининг 30 фоизигина бўйича жиноят содир этилиши ва унга имкон берган ҳақиқий сабаб ва шароит аниқланган ҳолос.⁹

Шу боис, айнан пухта тайёргарлик кўрилган ҳолда ташкил қилинган айбланувчини сўроқ қилиш тергов ҳаракатини ўтказишда кўйидагиларга эътибор бериш лозим бўлади:

-содир этилган жиноятнинг сабаби ва шароити тўғрисида тўлақонли тасаввурга эга бўлиш учун жиноят содир қилган шахс туғилиб ўсган, меҳнат қилган ҳамда таълим олган муҳитни тадқиқ қилиш лозим бўлади. Муҳитга хос бўлган ҳар қандай маълумот жиноят содир қилган шахсда шаклланган жинойий ҳулқ-атворнинг моҳиятини очиб беради;

-жиноятни олдини олишга ёки жиноят содир этилишига имкон яратиб берган шарт-шароитни бартараф қилишга масъул бўлган мансабдор шахс, ташкилот, корхона ва муассасадаги фаолиятнинг нечоғли тўғри ташкил қилинганлиги, фаолиятдаги хато ва камчиликлар қайта йўл қўйилмаслиги учун таҳлиллот ишларининг тўғри йўлга қўйилганлигини ўрганиш ва зарур чора-тадбирларни белгилаш аҳамияти каттадир. Чунки, қайд қилинган ҳолатларни ўрганиш ва уларга жиддий ёндашиш жиноятнинг содир этилишига олиб келган бевосита сабабни бартараф этибгина қолмасдан, балки шу сабабнинг жиноят содир этилишига туртки бўлган шароитларни белгиланган тартибга мувофиқлаштириш имконини беради.

Сўроқ қилиш тергов ҳаракатини ўтказиш натижасига кўра олинadиган, жиноят сабаблари ва шароитларини бартараф қилиш учун аҳамиятли бўлган маълумотлар тўғрисида мулоҳаза қилинар экан, гувоҳ процессуал мақомида бўлган шахсни сўроқ қилиш аҳамиятини ҳам ёддан чиқармаслик керак бўлади.

Гувоҳ сўроқ қилинар экан, жиноят иши учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни исботлаш учун тўпланиши зарур бўлган фактик маълумотларнинг ҳолислиги ва беғаразлиги айнан унинг содир қилинган жиноят ва унинг тафсилотларига нисбатан эгаллаган психологик позициясига боғлиқлиги илмий адабиётларда кўп бора таъкидланиб келинган.

Суд-тергов амалиётида эса учрайдиган хатолардан бири – бу гувоҳни сўроқ қилишда унинг сўроқларига жавобан бераётган маълумотларнинг манбаси сифатида ҳолислигига баҳо беришга етарли ёндашилмаётганлигидир.

⁹Тошкент вилоят ИИБ ҳузуридаги Тергов бошқармаси томонидан тергов қилинган жиноят ишларини танлов асосида ўрганиш маълумотномаси;

2-TOM, 10-SON

Хусусан, жиноятга оид тафсилотлар, айниқса унинг содир этилиши сабаби ва бунга имкон берган маълумотлар тўғрисида гувоҳ сўроқ қилинар экан унинг айбланувчи ва жабрланувчи шахс билан муносабати, уларнинг ўзаро алоқадорлиги даражасини ўрганишга қаратилган саволлар берилмаслиги якуний натижага таъсир кўрсатмасдан қолмайди.

Танлов асосида ўрганиб чиқилган жиноят иши ҳужжатларига кўра, уларнинг 74 фоизи бўйича ўтказилган суриштирув ва тергов ҳаракатлари давомида гувоҳ олдида уларнинг айбланувчи, жабрланувчи билан муносабатларига доир саволлар кўйилмаган.¹⁰

Жиноят сабаблари ва шароитлари аниқлашда ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш тергов ҳаракати ҳам ўзининг мақсади ва мазмунига кўра бошқа тергов ҳаракатлари ўртасида аҳамияти жиҳатидан ўзига хос ўринга эга дир.

Хусусан, айнан ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш тергов ҳаракати давомида жиноят содир этилиши биланоқ шу жинойий ҳодисанинг содир этилишига туртки бўлган омиллар тўғрисида ҳолатларни уни ўтказаётган процессуал ваколатли шахс яққол кўриш имкониятига эга бўлади.

Фақат бунинг энг зарурий шarti – бу мазкур тергов ҳаракатининг сифатли, самарали ва юқори профессионал даражада ўтказилганлигидир. Тергов ҳаракати самарадорлигининг инкор қилиб бўлмас шarti эса унинг кечиктириб бўлмас вазиятда дарҳол ўтказилиши, илм-фаннинг сўнгги ютуқлари бўлиб ҳисобланган криминалистика техника воситаларининг қўлланиши аҳволига боғлиқдир.

Хусусан, ўғрилиқ содир бўлган заҳотиёқ ҳодиса содир бўлган жойга чиққан терговчи шу жиноятни содир этилишига имкон берган виктимологик омиллар, мулкни кўриқлаш билан боғлиқ мулкдор томонидан йўл кўйилган ҳаракатсизлик белгилари ва бошқаларни кўриш мумкин.

Бежизга, жиноят-процессуал қонунчилик мазкур тергов ҳаракатини жиноят иши қўзғатилгунга қадар ўтказилиши имкониятини йўл кўйиб бермаган.

Ратинов А.Р.нинг фикрича, “ҳодиса содир бўлган жойдаги вазиятни шу ҳудудда ҳаракат қилиб, текширилаётган ҳодисанинг бевосита иштирокчиларига айланган шахсларнинг моддий психологияси сифатида баҳолаш мумкин.”¹¹

Ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш содир бўлган жинойий ҳодиса ва бу билан боғлиқ жиноят содир этилиши учун танланган қулай вақт, жой ва усулларга

¹⁰ Тошкент вилоят ИИБ ҳузуридаги Тергов бошқармаси томонидан тергов қилинган жиноят ишлари;

¹¹ Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. М., 1967, 254-бет.

2-TOM, 10-SON

асос бўлган криминоген ҳолатларни фoш қилишнинг самарали воситаси бўлиб ҳисобланади.¹²

Чунки, айрим ҳолларда жиноий ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш натижасига кўра терговга қадар текширувни амалга оширишга ваколатли орган мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд нафақат жиноят сабаби ва унга имкон берган шароитни кўра билади, балки шу жиноий ҳодиса содир бўлган жойни кўздан кечириш давомида жиноятнинг ижтимоий хавfli жиноят содир этилиши учун тайёргарлик босқичи эканлиги ҳақида мулоҳаза қилишга асос бўлувчи маълумотлар олиш имконини беради.

Жиноят сабаби тўғрисида фактик маълумот олишга имкон берадиган тергов ҳаракатлари орасида тергов эксперименти ўзининг аҳамияти жиҳатидан муҳим процессуал манба бўлиб ҳисобланади.

Чунки, айнан тергов эксперименти ўтказиш орқали терговчида жиноят содир этилишига имкон берган сабаб ва шароитлар тўғрисида тергов тахминларини текшириш, кўздан кечириш, гувоҳлантириш, сўроқлар, таниб олиш учун кўрсатиш ва бошқа тергов ҳаракатларини ўтказиш натижасига кўра олинган ахборотни аниқлаштириш, тўлдириш, шунингдек, янги криминоген омиллар тўғрисида маълумотлар олиш имкони пайдо бўлади.

Профессор Белкин Р.нинг фикрига кўра, тергов экспериментининг жиноятни олдини олишдаги роли шундаки, уни ўтказиш орқали:

а) қандай ҳолатлар жиноят содир этилишини осонлаштиргани ва бунга имконият яратиб берганлиги;

б) шу шароитлар ўхшаш жиноятлар содир этилиши имкониятини йўққа чиқариш учун қандай ташкилий-маъмурий ёки техник тавсифдаги чоралар кўрилиши мумкинлигини ўрганиб, ҳал қилишга кўмак беради.¹³

Экспертиза текшируви ҳам жиноят сабаби ва унга имкон берган шарт-шароит тўғрисида маълумот учун ишончли, илмий асосланган процессуал манба бўлиб ҳисобланади.

Чунки, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 172-моддасига кўра, иш учун аҳамиятли ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларни фан, техника, санъат ёки касб соҳаси бўйича билими бўлган шахс ўтказадиган махсус текшириш орқали олиш мумкин бўлганда экспертиза тайинланади. Терговга қадар

¹² Казанджан М.А. Деятельность следователя по выявлению криминогенных обстоятельств и привлечению общественной к их устранению. Министерство внутренних дел, Научно-исследовательский и редакционно-издательский отдел. Т, 1979., 30-бет.

¹³ Белкин Р.С. Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике., М., 1964, 51-бет.

2-TOM, 10-SON

текширувни амалга оширувчи органнинг мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчи, прокурор, судья, мутахассислар, холисларнинг бундай билимларга эга бўлиши экспертиза тайинлаш заруратидан озод этмайди.

Шу ўринда, қонунда назарда тутилган иш учун аҳамиятли ҳолатлар тушунчаси мазкур илмий ишда тадқиқ қилинаётган жиноят сабаби ва шароитларини ҳам қамраб олади. Жиноят иши бўйича суриштирув, тергов ва суд муҳокамаси ўтказилар экан шу жиноятнинг келиб чиқиши сабаби ва унга имкон берган шароитларни аҳамиятсиз ҳолатлар деб санаб бўлмайди.

Ўз навбатида, жиноят-процессуал қонунчилик нормаларини таҳлил қилар эканмиз, умуман олганда, жиноятни профилактика қилиш масаласигагина оид бўлган ҳолатларга алоқадор вазифаларни эксперт олдига қўйиш учун терговчи ва суднинг ҳуқуқларини чеклашлар мавжуд эмас, деб айта оламиз.¹⁴

Криминоген омилларни исботлаш воситаси сифатида тергов ҳаракатлари тизимида экспертизанинг муҳимлиги шундаки, иш бўйича объектив ҳақиқатни аниқлаш учун идрок этишнинг илмий методлари қўлланилади.

Албатта, жиноят-процессуал қонунчилик талабига кўра, экспертиза тайинлаш натижасига кўра олинган хулоса терговчи учун бошқа далиллар қаторида устувор аҳамиятга эга эмас. Балки, экспертиза хулосаси ҳам бошқа далиллар қаторида текширилиши ва баҳо берилиши лозим бўлган фактик маълумот ҳисобланади. Бежизга, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 187-моддаси талабига кўра, эксперт хулосаси терговга қадар текширувни амалга оширувчи органнинг мансабдор шахси, суриштирувчи, терговчи ёки суд томонидан жиноят иши ёки терговга қадар текширув материаллари бўйича тўпланган бошқа далиллар билан биргаликда унинг илмий асосланганлиги ва экспертиза ўтказиш учун белгиланган барча процессуал қоидаларга риоя этилганлиги нуктаи назаридан баҳоланиши лозимдир.

Бироқ, Жиноят-процессуал кодекси 184-моддаси иккинчи қисмига кўра, экспертиза хулосасида:

- қўлланилган усуллар кўрсатилган ҳолда эксперт текширувларининг мазмуни ва натижалари;
- эксперт текшируви натижаларининг баҳоланиши, қўйилган саволларга берилган асосли жавоблар сингари талаблар мавжудлиги, табиий равишда унинг

¹⁴ Пинхасов Б.И. *Некоторые вопросы профилактической деятельности судебного эксперта, Научные труды ТашГУ, вып.479, Т., 1975, 28-бет.*

2-TOM, 10-SON

бошқа далиллар каторида устуворлигини белгиламасада, ишончилиги даражасини оширади.

Шу боис, шу модданинг учинчи қисмида хулосада ҳуқуқбузарлик сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар, шунингдек уларни бартараф этишга доир ташкилий-техникавий тавсиялар кўрсатилган бўлиши мумкин.¹⁵

Танлов асосида ўрганиб чиқилган жиноят иши ҳужжатларига кўра, уларнинг 45 фоизи бўйича ўтказилган суриштирув ва тергов ҳаракатлари давомида турли масалалар бўйича судга оид экспертизалар тайинланган бўлсада, уларнинг атиги 18,5 фоизи бўйича эксперт олдиға жиноят сабаблари ва шароитларини аниқлаб беришға қаратилган саволлар қўйилган.¹⁶

Кўрсатувларни ҳодиса содир бўлган жойда текшириш тергов ҳаракати жиноят содир этилишига имкон берган сабаб ва шарт-шароитлар тўғрисидаги сўроқ қилинувчи шахслар томонидан берилган маълумотларни текшириш имконини бериб, мазкур тергов ҳаракатини ўтказиш натижасига кўра терговчи гумонланувчи, айбланувчи, жабрланувчи ва гувоҳнинг кўрсатувларидаги криминоген ҳолатлар тўғрисидаги маълумотларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш имкониятига амалда эға бўлади.

Кўрсатувларни ҳодиса содир бўлган жойда текширар экан, терговчи жиний ниятнинг рўёбға чиқарилишини, жиноят излари яширилиши ва келиб чиққан оқибатлар оғирлаштирилишини осонлаштирган шароитларни жойига чиққан ҳолда фoш қилади ва аниқлик киритади.

Жиноятнинг сабабларини ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитларни бартараф қилишнинг ўзига хос хусусиятларини тадқиқ қилиш натижасига кўра, қуйидаги хулосаларни келтириш мумкин:

- жиноят сабаблари ва унга имкон берган шароитни жиноят процессида аниқлаш учун уларға исботлаш предмети сифатида ёндашиш ҳамда жиноят-процессуал қонунчиликда назарда тутилган исботлаш воситалари, яъни тергов ҳаракатлари амалға ошириш орқали тўпланадиган фактик маълумотлар билан аниқланадиган ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятға молик ҳолатлардир;

- Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 87-моддасида назарда тутилган дастлабки тергов ва суд ҳаракатлари натижасига кўра жиноят сабаблари ва унга имкон берган шароитлар тўғрисида ишончли, мақбул ва алоқадор

¹⁵ Lex.uz./ Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси

¹⁶ Тошкент вилоят ИИБ ҳузуридаги Тергов бошқармаси томонидан тергов қилинган жиноят ишлари;

2-TOM, 10-SON

фактик маълумотлар олингандагина жиноят содир этилишига туртки бўлган криминоген омиллар тўғри ва тўлақонли аниқланди деб айта оламиз;

-ҳар қандай дастлабки тергов ҳаракатининг самарадорлиги ва натижадорлиги уларни ўтказишнинг жиноят-процессуал қонунчиликда белгиланган тартибига ва криминалистик тактикасига боғлиқ бўлгани боис тергов ҳаракатлари ўтказиш чоғида жиноят сабаблари ва шароитларига доир фактик маълумотларнинг тўлақонлилиги уларни тўплаш, текшириш ва баҳо беришнинг процессуал тартибига риоя қилинганлигига боғлиқдир;

-дастлабки тергов ва суд ҳаракатларини ўтказиш чоғида жиноят-процессуал қонунчиликда назарда тутилган жиноятни фош қилиш, айбдорларга жавобгарликнинг ва жазонинг муқаррарлигини таъминлаш билан параллел равишда жиноят сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шароитларни аниқлашга қаратилган чоралар кўрилгандагига уларни келгусида манзилли чора-тадбир белгилаш учун хизмат қилади деб айта оламиз.

